

УДК 94(477) «185/191»

DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.18

Луценко М.В.

кандидат історичних наук, доцентка кафедри історії України
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди)
<https://orcid.org/0000-0002-5656-0213>

СТАНОВІ ДВОРЯНСЬКІ УСТАНОВИ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.)

У статті аналізуються діяльність станових дворянських установ Слобожанщини наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Виявлено, що в результаті проведення губернської реформи, владою Російської імперії була надана можливість дворянству долучитись до системи місцевого управління. Почали діяти губернські та повітові дворянські зібрання, які очолили відповідно губернській або повітовий предводитель дворянства. Вони відігравали провідну роль в становій дворянській корпорації. Предводитель губернського дворянства був безпосереднім учасником загального управління губернією. Входив до складу губернського правління, губернських відділів у земських, міських, військових справах, губернської оцінювальної комісії тощо. Губернські органи влади не мали права наказувати йому або надсилати розпорядження. Перші губернські збори в Слобідсько-Українській губернії були проведені у 1780 р. На дворянських зборах заслуховувалися звіти про виконання прийнятих раніше постанов, обговорювалися доповіді та виступи з різних питань порядку денного. Найважливішою функцією діяльності всіх дворянських зборів вважались вибори різних посадових осіб: кандидатів у повітові предводители; депутатів від повіту в губернські дворянські депутатські збори; засідателів в повітову Дворянську опіку. Повітові предводители дворянства мали свою канцелярію, яка складалась з одного-двох канцеляристів. Губернський предводитель міг розпоряджатися канцелярією дворянського депутатського зібрання. Предводители дворянства Слобожанщини доклали багато зусиль для мобілізації ресурсів дворянського стану.

Ключові слова: дворянство, губернські збори, предводители дворянства.

The article analyzes the activities of class aristocratic institutions of Slobozhanshchina in the late XVIII - first half of the XIX century. It was revealed that as a result of the provincial reform, the authorities of the Russian Empire were given the opportunity to the nobility to join the system of local government. Provincial and county nobility assemblies began to function, which were headed by the provincial or county leader of the nobility, respectively. They played a leading role in the nobility corporation. The leader of the provincial nobility was a direct participant in the general management of the province. He was a member of the provincial board, provincial departments city, military affairs, and the provincial evaluation commission. The provincial authorities had no right to order or give orders to him. The first provincial meetings in the Sloboda-Ukrainian province were held in 1780. At the meetings of the nobility, reports were given on the implementation of previously adopted resolutions, reports and speeches on various issues on the agenda were discussed. The most important function of all noble assemblies was considered to be the election of various officials: candidates for county leaders; deputies from the county to the provincial noble deputy assemblies; jurors in the county Noble guardianship. The county leaders of the nobility had their own office, which consisted of one or two clerks. The provincial leader could manage the office of the noble deputy assembly. The leaders of the nobility of Slobozhanshchina made many efforts to mobilize the resources of the nobility.

Key words: nobility, provincial assemblies, leaders of the nobility.

Постановка проблеми. Сьогодні на Україні проводиться масштабне реформування усіх сфер життя, зокрема політичної системи, де досягається територіальна консолідація громад та супутнє розширення можливостей місцевого самоврядування. Тому кардинальні зміни в українському суспільстві відкривають широкі перспективи для дослідження владних регіональних установ дворянського стану кінця XVIII – XIX ст. Представники дворянського стану

зробили помітний внесок у розвиток суспільних інститутів. Перебуваючи в привілейованому становищі, українське дворянство займало ключові посади в ієрархії державного управління і провідні позиції у культурно-освітній сфері. Дворянство мало можливість реалізувати свої політичні й науково-творчі плани, проявити свої здібності в багатьох сферах суспільного життя губернії як сьогодні може це робити політично активне суспільство держави. Тому

вивчення історичного досвіду станових дворянських установ Слобідсько-Української губернії є доволі актуальним.

Аналіз актуальних досліджень. В роботі Н.В. Проць [Проць 2013] розглядається шляхи формування та розвитку дворянського стану на Слобожанщині у другій половині XVII – наприкінці XVIII ст.

Певного висвітлення в літературі дістало й питання станового поділу Російської імперії починаючи з XVIII ст. дослідниками Н. А. Ивановлою і В. П. Желтовою [Н. А. Иванова, В. П. Желтова 2010]. В роботі представлений аналіз правового положення всіх верств населення, детально розглянуті всі законодавчі акти, за якими оформлювались права дворян, надавались привілеї, створювались дворянські корпоративні організації. Дослідниця В. Корнілова [В. Корнілова 2000] розглядає діяльність дворян у самоврядуванні Харківського повіту. Однак комплексне дослідження відсутнє.

Мета статті: здійснити комплексний аналіз діяльності станових дворянських установ на Слобожанщині наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Владою Російської імперії була проведена губернська реформа, яка потребувала великої кількості чиновників із місцевого дворянства. Свобода дворян від військової служби, дарована Маніфестом 1762 р., обернулася обов'язком цивільної служби на місцях. Самодержавство прагнуло включити дворянський стан в систему місцевого управління, передавши в його руки всю повітову і значну частину губернських прерогатив влади. Губернське дворянство отримало право обирати свого предводителя. Вищими органами такого товариства були губернські й повітові дворянські зібрання, які в свою чергу поділялися на звичайні і надзвичайні [Полное собрание законов 1830: 956].

Згідно з Жалуваною грамотою, звичайні дворянські губернські збори скликалися кожні три роки за дозволом генерал-губернатора або губернатора, зазвичай в зимовий час. На зборах міг бути присутнім кожен спадковий дворянин, записаний в родовідній книзі губернії. Особисті дворяни не мали права брати в них участь [Блосфельдт 1904: 39]. Звичайному губернському

зібранню передували повітові збори дворян. Вони займалися, як правило, питаннями, пов'язаними з підготовкою до губернського зібрання: перевіркою списків дворян повіту, повідомленням про участь у зборах, попереднім обговоренням окремих питань [Корелин 1979: 133]. Усі найважливіші корпоративні справи вирішувалися на губернських зборах.

Перші губернські збори в Слобідсько-Українській губернії були проведені у 1780 р., однак інформації збереглося досить мало. На других дворянських зборах у 1783 р., було обрано губернського предводителя дворянства Г. Р. Шидловського, розглядалось питання про форми одягу жителів. Було наказано Катериною II носити мундири городничим, губернському предводителю з двох сторін еполети срібляні та повітовим – по одному еполету без гербів та лацканів на мундирі. Не одним службовцям була запропонована певна форма одягу, а й всім жителям, для скорочення надлишків розкоші. Катерина II наказала генерал-поручику В. А. Чарткову спостерігати за усталеними формами одягу. І всі жителі дотримувались такого порядку, коли імператриця відвідувала Слобідсько-Українську губернію [Илляшевич 1885: 60].

На дворянських зборах заслуховувалися звіти про виконання прийнятих раніше постанов, обговорювалися доповіді та виступи з різних питань порядку денного, які затверджувалися владою. Наприклад, на порядку денному дворянського зібрання 1849 р. стояли питання: про посилення штату канцелярії дворянського зібрання та повітових предводителів, про відстрочку дворянського боргу дворянській касі. Ці та подібні питання хвилювали дворянське середовище, бо були актуальними і вимагали вирішення [Документи (рапорти, прохання) 1855: 19].

Найважливішою подією всіх дворянських зборів вважалися вибори різних посадових осіб, а саме: кандидатів у повітові предводителі; депутатів від повіту в губернські дворянські депутатські збори; засідателів в повітову Дворянську опіку. Судові органи були відокремлені від виконавчої влади, а кримінальне судочинство від цивільного. Для організації суду зберігся становий принцип. Це давало можливість дво-

рянству розбирати спірні справи. Виборні посади могли бути губернськими і повітовими. Всім дворянством на губернських зборах обиралися губернський предводитель, секретар дворянства, засідателі палат цивільного і кримінального суду, депутати дворянського зібрання (1 людина від кожного повіту), посередники розмежування земель дворянства в повітах та інші, всього понад 20 осіб.

Для участі у виборах встановлювався майновий ценз, який за Жалуваною грамотою дворянству становив 100 рублів на рік [Полное собрание законов 1832: 789].

Місцеві дворяни цінували право голосу на зборах, так як воно піднімало їх престиж і станове значення. Жалувана грамота позбавляла права голосу дворян без маєтків, які ніколи не служили, або тих, служба яких не була достатньо успішною, а також дворян молодше 25-річного віку. Мати право голосу, бути обраним на посаду, «із заслуженими сидіти» міг тільки той, хто мав маєток в губернії і отримав у військовій або цивільній службі обер-офіцерський чин [Полное собрание законов 1830: 967].

Закон 1831р. прямо називав участь дворян у зібраннях їх обов'язком і накладав стягнення за неявку на вибори. На перший раз робилося зауваження, на другий раз накладалася пеня на користь дворянської скарбниці від 25 до 250 рублів, в третій раз особу могли виключити з дворянського зібрання на певний час. Незважаючи на це, дворяни продовжували ухилятися від виборів. Вельможі проводили зими в столиці, так як там були більш комфортні умови проживання, урочисті обіди та бали. Знатне дворянство не бажало брати участь у виборній місцевій службі поряд з дворянством рядовим. У 1832 р. Микола I наказав губернським предводителям дворянства залучати на посади гідних представників [Полное собрание законов 1830: 988].

Однією із перших в системі дворянського самоврядування стала посада предводителя дворянства, яка вважалася найпочеснішою. На цю посаду намагалися вибирати людину заможну, бо праця не оплачувалась. І особливо близьку до придворного кола. І губернські, і повітові предводители дворянства вибиралися терміном на три ро-

ки. Часто впливало переобрання однієї і той же особи на друге, третє триріччя і т.д. Наприклад, Охтирський повітовий предводитель дворянства М. Д. Райкович знаходився на посаді протягом 8 років [Документи про вибори 1849: 11].

Обрання предводителя дворянства відбувалося на губернських зборах. Спочатку вибиралися повітові предводители, а потім губернський. Губернський предводитель в 1785 – 1831 рр. затверджувався на посаді згідно «Жалуваної грамоти». З 1831 р. за Маніфестом «Про порядок дворянських зібрань, виборів та служби по ним» за дорученням Міністра внутрішніх справ право обирати одного з двох кандидатів було надано імператору. Список повітових предводителів затверджував губернатор.

Важливим обов'язком предводителів у XIX ст. стало їх участь в різних комісіях, метою яких було поліпшення народної освіти, стану медичного та продовольчого забезпечення різних верств населення. Ще в 1799 р. предводителем був доручений нагляд за так званими запасними хлібними магазинами – складами зерна на випадок голоду та неврожаю. Наприклад, прохання до Слобідсько-Українського губернського правління Зміївського повітового предводителя дворянства П. Мейера про надання згоди на побудову у с. Борки хлібного запасного магазину поміщиком Куліковським. Таке право йому було надано і тут же зазначається, що «було вчинено за законом» [Прохання предводителя дворянства 1820: 1].

Повітові предводители дворянства мали свою канцелярію, яка складалась з одного – двох канцеляристів. Губернський предводитель міг розпоряджатися канцелярією дворянського депутатського зібрання, де один «стіл» був виділений для ведення його документації.

Отже, можна зазначити, що уряд поклав на предводителів дворянства широкі і різнопланові обов'язки, що обумовило їх досить високе становище в місцевій ієрархії влади. Губернський предводитель дворянства став другою особою після губернатора, а повітові фактично стали першими особами в повіті..

Окрім звичайних дворянських зборів, могли скликатися надзвичайні. Вони проводилися «у міру потреби, і коли зручніше», але кожного разу з дозволу губернатора і з відома Міністерства внутрішніх справ. Їх скликання було обумовлено надзвичайними обставинами в житті країни чи губернії.

Так в липні 1812 р. Харківське дворянство збиралося для обговорення питань, пов'язаних з розпочатою війною. Передбачалося формування ополчення, обговорювалися поставки в армію волів і фур. Не тільки у військовий, а і в мирний час відбувалися події, що вимагали негайного збору дворян губернії. Вони могли зібратися з причини не затвердження імператором на посаду губернського предводителя, обраного всією громадою губернії та ін.

Отже, Жалуваною грамотою дворянству з 1785 р. в країні була створена нова форма організації вищого стану – губернські дворянські установи. На Слобожанщині формування такої організації на чолі з губернським предводителем дворянства простежується з кінця XVIII ст. Для обліку представників панівного класу були введені дворянські родовідні книги, складання яких здійснювалося в губерніях. Ведення родовідних книг доручалося виборним установам дворянських товариств – депутатським зібранням.

Можна зробити висновок, що слобідська козацька еліта з ентузіазмом сприйняла Грамоту 1785 р. Провінційні реформи Катерини II відкрили перед українською дрібною шляхтою безпрецедентні можливості для імперської кар'єри, передусім у новій адміністрації на теренах Слобожанщини, у порубіжних губерніях, на військовій ниві й у самому Санкт-Петербурзі.

Дослідження законодавчих процесів Російської імперії, які істотно впливали на зміни в суспільстві Слобідської України

показало, що відбувались процеси інкорпорації суспільства Слобожанщини.

Наприкінці XVIII ст. значну частину суспільства складали представники дійсного дворянства і стародавніх шляхетних дворянських родів.

Членами дворянського слобідського суспільства були як спадкові, так і особисті дворяни. У чисельному відношенні спадкове дворянство в губернії переважало, а отже, тут було багато нащадків дрібних служилих людей, переселених у віддалені райони Російської імперії для зміцнення кордонів держави. Високий відсоток особистого дворянства свідчить про значне поповнення привілейованого стану за рахунок вихідців з інших станів. «Одворянення» частини бюрократії зміцнювало позиції панівного стану, посилювало владу монархії і розширювало її соціальну підтримку. Висока питома вага особистого дворянства серед пануючого стану була специфічною особливістю історичного розвитку Російської імперії досліджуваного періоду.

Висновки. Місцеве корпоративне життя дворянства розвивалося з плином часу. Регулярно проводилися дворянські збори, здійснювалися вибори на дворянські посади, вирішувались актуальні питання життя провінційного дворянства Слобожанщини. Однак активність панівного стану в питаннях самоврядування була невисока. У дворянських колах існувала думка про державну службу як про щонайперший обов'язок представників стану. Переважно саме державна служба давала дворянству чини. Виборні посади діставалися спадковому дворянству, часто не здатному до службової діяльності. Звідси мала ефективність роботи станових установ. Для вирішення проблем місцевого дворянства необхідні були кардинальні зміни на державному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

Багалеї Д. И. *Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний* / Д. И. Багалеї. Х.: Тип. К. П. Счасни, 1890. Т. 2. 433 с.

Блосфельдт Г. Э. *Сборник законов о российском дворянстве* / Г. Э. Блосфельдт. СПб.: Типография Д. В. Чичинадзе, 1904. 515 с.

Документи (рапорти, прохання) про соціально-економічне положення губернії. 1855 // Державний архів Харківської області Ф. 3, оп. 4, спр. 89. 38 арк.

Документи про вибори в повітові предводителі дворянства. 1849 р. // Державний архів Харківської області Ф. 3, оп. 4, спр. 174. 18 арк.

Ерошкин Н. П. *История государственных учреждений дореволюционной России* / Н. П. Ерошкин. М.: Основа, 1983. – 368 с.

Иванова Н. А. *Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века)* / Н. А. Иванова, В. П. Желтова; ин-т российской истории. М.: Новый хронограф, 2010. 752 с.

Ильяшевич Л. В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства. Х.: б.и., 1885. 168 с.
 Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861-1904 / А. П. Корелин. М.: Наука, 1979. 304 с.
 Корнілова В. Робота Харківського земства / В. Корнілова, Т. Л. Степаненко, Л. С. Федоренко // Краєзнавство. 2000. №1-3. С. 33-38
 Корф С. А. Предводитель дворянства как орган сословного и земского самоуправления // Журнал Министерства юстиции. 1902. № 3. С. 99-112.
 Полное собрание законов Российской империи Собрание 1-е. СПб.: Типография II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии, – Т. 20. № 16187. 1158 с.
 Прохання предводителя дворянства Зміївського

повіту про відкриття запасного хлібного магазину в с. Борки надворним радником Куліковським. 1820 р. // Державний архів Харківської області Ф. 3, оп. 3, стр. 9. 2 арк.
 Проць Н.В. Походження та еволюція дворянського стану на Слобожанщині (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) / Н. В. Проць // Вісник Харківського університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. №1088. Вип. 17. С. 22-29.
 Полное собрание законов Российской империи Собрание 2-е. СПб.: Типография II Отделения собственной Его Императорского величества Канцелярии. Т. 6. № 4989. 845 с.

REFERENCES

- Bagalej D. I. (1890) *Materialy` dlya istorii kolonizaczii i by`ta Khar'kovskoj i otchasti Kurskoj i Voronezhskoj gubernij.* – *Materials for the history of colonization and everyday life of Kharkov and partly Kursk and Voronezh provinces.* Kharkov: Tip. K. P. Schasni [in Ukrainian].
- Blofel'dt G. E. (1904) *Sbornik zakonov o rossijskom dvoryanstve.* – *Collection of laws on the Russian nobility.* St. Petersburg: Tipografiya D. V. Chichinadze [in Russian].
- Dokumenti (raporti, prokhannya) pro soczi`al'no-ekonomi`chne polozhennya guberni`yi. (1855). [Documents (reports, reports) about the social and economic position of the province]. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti State Archive of Kharkiv Oblast* (GEB Series R-3, Box. 4, Folder 89), Kharkov, Ukraine.
- Dokumenti pro vibori v povi`tovi` predvoditeli` dvoryanstva. (1849). [Documents about the choice of the leaders of the nobility]. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti State Archive of Kharkiv Oblast* (GEB Series R-3, Box. 4, Folder 174), Kharkov, Ukraine.
- Eroshkin N. P. (1983) *Istoriya gosudarstvenny`kh uchrezhdenij dorevolucionnoj Rossii.* – *History of state institutions in pre-revolutionary Russia.* Moscow: The basis [in Russian].
- Ivanova N. A. (2010) *Soslovnoe obshhestvo Rossijskoj imperii (XVIII – nachalo XX veka).* – *Estate society of the Russian Empire (XVIII - early XX century).* Moscow: New chronograph [in Russian].
- Illyashevich L. V. (1885) *Kratkij ocherk istorii Khar'kovskogo dvoryanstva.* – *Brief sketch of the history of the Kharkov nobility.* Kharkov: [in Ukrainian].
- Korelin A. P. (1979) *Dvoryanstvo v poreformennoj Rossii 1861-1904.* [The nobility in post-reform Russia 1861-1904]. Moscow: Science. [in Russian].
- Korni'lova V. (2000) *Robota Kharki`vs`kogo zemst-*
- va.[The work of the Kharkiv zemstvo], *Zbirnyk naukovykh prats. «Krayeznavstvo».* – *Collection of scientific works.* (issue. 1-3, pp. 33-38). Kharkiv: [in Ukrainian].
- Korf S. A. (1902) *Predvoditel' dvoryanstva kak organ soslovnogo i zemskogo samoupravleniya.* [Leader of the Nobility as a Body of Estate and Zemstvo Self-Government]. *Zhurnal Ministerstva yusticzii.* – *Journal of the Ministry of Justice.* (issue.3, pp. 99-112). [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii Sobranie 1-e. (dalee PSZ-I) [Complete collection of laws of the Russian Empire Collection 1. (hereinafter PSZ-I)] (1830) Printing House of the II Branch of His Imperial Majesty's own Chancellery. [in Russian].
- Prokhannya predvoditelya dvoryanstva Zmi`yivs`kogo povi`tu pro vi`dkrittya zapasnogo khli`bnogo magazinu v s. Borki nadvornim radnikom Kuli`kovs`kim. (1820 r.) [A message from the leader of the nobility, Zmiivs'kiy povita, about opening a spare bakery store in the village. Borki by Radnik Kulikovsky]. *Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti State Archive of Kharkiv Oblast* (GEB Series R-3, Box. 3, Folder 9), Kharkov, Ukraine.
- Procz` N.V. (2013) *Pokhodzhennya ta evolyuczi`ya dvoryans`kogo stanu na Slobozhanshchini` (druga polovina XVII – ki`necz` XVIII st.)* [Campaign of the noble camp in Slobozhanshchina (another half of the 17th - end of the 18th century)] *Zbirnyk naukovykh prats. Ser. I`stori`ya Ukrayini. Ukrayinoznavstvo: i`storichni` ta fi`losofs`ki` nauki/* Kharkivskiyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina. (issue. 17, pp. 22-29). Kharkiv: [in Ukrainian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii Sobranie 2-e. [Complete collection of laws of the Russian Empire Collection 2]. (1832) Printing House of the II Branch of His Imperial Majesty's own Chancellery. [in Russian].